
Christian Norberg-Schulz

Genius Loci

Το Πνεύμα του Τόπου

Για μια Φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής

Μετάφραση
Μίλτος Φραγκόπουλος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Μ.Π.
ΑΘΗΝΑ 2009

Christian Norberg-Schulz

Genius Loci

Το πνεύμα του τόπου

Για μια φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής

Copyright © 2009, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.

Πρωτότυπη έκδοση

Christian Norberg-Schulz

Genius Loci

Towards a phenomenology of Architecture

Copyright © 1980, Rizzoli International Publications, Inc.

Επιστημονική επιμέλεια

Αναστασία Πεχλιβανίδου-Λιακατά, Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.

Μετάφραση

Μίλτος Φραγκόπουλος

Γλωσσική επιμέλεια

Χρυσούλα Γραμμένου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση

Στέλλα Μπορουτζή, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Μ.Π.

Θωμαΐδείο Κτήριο Εκδόσεων

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 157 80 Ζωγράφου

Τηλ.: 210 772 25 78, fax: 210 772 11 27

e-mail: ntuapres@central.ntua.gr

www.ntua.gr/ntuapress

ISBN: 978-960-254-680-2

Το βιβλίο *Genius Loci* [*Το Πνεύμα του Τόπου*] του Christian N. Schulz κυκλοφόρησε στην πρώτη του έκδοση στα ιταλικά το 1979. Ένα χρόνο αργότερα, το 1980, μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε στα αγγλικά. Έκτοτε έχει επανεκδοθεί πάρα πολλές φορές σε πολλές γλώσσες και θεωρείται πλέον «κλασικό» στη βιβλιογραφία της ανάγνωσης και ερμηνείας του περιβάλλοντος ή του τοπίου. Παρά την επιτυχία του αυτή, την αρχιτεκτονική είχε στο νου του ο συγγραφέας και προκειμένου να την ερμηνεύσει ως «τη φανέρωση του υπαρξιακού χώρου» ανέπτυξε τη θεωρία του. Στόχος του η προσέγγιση μιας φαινομενολογικής θεώρησης της αρχιτεκτονικής ή, με άλλα λόγια, η κατανόηση της αρχιτεκτονικής με υπαρξιακούς όρους. Εδώ επιχειρείται η προσέγγιση της υπαρξιακής διάστασης μέσα από τον τόπο. Και τόπος είναι η συγκεκριμένη εκδήλωση της κατοίκησης (με την ευρεία έννοια) του ανθρώπου του οποίου η ταυτότητα εξαρτάται από την αίσθηση ότι ανήκει κάπου.

Το βιβλίο είναι γνωστό στη χώρα μας μεταξύ των αρχιτεκτόνων εδώ και αρκετά χρόνια, κυρίως από τις αγγλικές του εκδόσεις. Σήμερα ερχόμαστε να καλύψουμε το κενό με την πολύ καλή μετάφραση του Μίλτου Φραγκόπουλου που συνοδεύεται από ένα πλήθος επεξηγηματικών σημειώσεων (με αρίθμηση εντός παρενθέσεως). Μετά από τόσα χρόνια το βιβλίο μοιάζει ιδιαίτερα επίκαιρο σε μια εποχή όπου συνειδητοποιούμε διαρκώς νέους κινδύνους για το περιβάλλον, μια εποχή έκρηξης σε έκταση και ένταση της «κατοίκησης», μεγάλων και γρήγορων πληθυσμιακών μετακινήσεων, που δεν ευνοούν, και μάλλον αντιμάχονται, την ολοκληρωμένη βίωση του περιβάλλοντος. Επίσης είναι ιδιαίτερα επίκαιρο την εποχή μας, που βιώνει επιπλέον μια χαώδη κατάσταση

στις αξίες της αρχιτεκτονικής, μια σύγχυση νοημάτων, χωρική και υπαρξιακή ανασφάλεια. Το έργο αυτό του Schulz δεν βοηθά απλώς να εκτιμήσουμε αυτό που χάνεται ως εικόνα και αγαθό αλλά κυρίως επιχειρεί να καταδείξει ότι το περιβάλλον, το οποίο περιβάλλον, ο τόπος, είναι σε διαρκή και αναπόδραστο διάλογο με την ύπαρξή μας.

Ήδη σε προηγούμενα βιβλία του (1963, 1971, 1975), τον συγγραφέα τον απασχολεί η διατύπωση μιας ποιοτικής αντίληψης για την αρχιτεκτονική, πέρα από την πρακτική ή λειτουργική πλευρά της, που σχετίζεται με βαθιές ψυχολογικές και υπαρξιακές ανάγκες του ανθρώπου.

Πιστεύει ακράδαντα πως η αρχιτεκτονική είναι το μέσον που μπορεί να προσφέρει στον άνθρωπο ένα υπαρξιακό έρεισμα.

Έτσι στο βιβλίο του *Existence, Space and Architecture* (1971) εισάγει την έννοια του «υπαρξιακού χώρου» που περιλαμβάνει τις βασικές σχέσεις του ανθρώπου με το περιβάλλον του. Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται το περιβάλλον του και η κατανόησή του, οι μορφές που το νοηματοδοτούν και συμβολίζουν βιώματα και καταστάσεις της ζωής του προσφέρουν τη δυνατότητα ταύτισης, άρα τη δυνατότητα να υπάρχει μέσα σ' αυτό και να το κατοικήσει.

Στο παρόν βιβλίο συνεχίζει την αναζήτηση και συγκεκριμενοποιεί την αντίληψη του περιβάλλοντος προσδιορίζοντας τον λεγόμενο υπαρξιακό χώρο μέσα από τους όρους του *Τόπου* (αναλύει εκτενώς τον φυσικό και ανθρωπογενή τόπο) και του *Χαρακτήρα* (ατμόσφαιρας) σε αντιστοίχιση προς τις βασικές ψυχικές λειτουργίες του *προσανατολισμού* και της *ταυτότητας*.

Ενώ στην προσπάθεια να προσδιορίσει την αρχιτεκτονική ως συγκεκριμένο αισθητό φαινόμενο δανείζεται από τα δοκί-

μια του Χάιντεγκερ περί Γλώσσας και Αισθητικής τους όρους «πράγμα» και «συλλέγειν» που η γλωσσολογική ανάλυση τους θέλει να έχουν άμεση συγγένεια (το αρχικό νόημα της λέξης πράγμα είναι «αυτό που συλλέγειν»). Το άλλο «δάνειο» από τον Χάιντεγκερ είναι η λέξη «κατοίκηση» την οποία ταυτίζει με το υπαρξιακό έρεισμα. Η κατοίκηση είναι ο σκοπός της αρχιτεκτονικής και ο άνθρωπος κατοικεί ένα περιβάλλον όταν μπορεί να προσανατολιστεί μέσα σε αυτό και να ταυτιστεί με αυτό ή, με άλλα λόγια, όταν το περιβάλλον είναι πλήρες νοημάτων. *Genius Loci*, «Το Πνεύμα του Τόπου», είναι ο ξεχωριστός χαρακτήρας ενός τόπου, εκπροσωπεί τη συγκεκριμένη πραγματικότητα προς την οποία πρέπει να προσαρμοστεί ο άνθρωπος.

Σύμφωνα με τον Schulz, αρχιτεκτονική είναι η φανέρωση του *genius loci* και το έργο του αρχιτέκτονα είναι να δημιουργεί τόπους με νόημα μέσω των οποίων βοηθείται ο άνθρωπος να κατοικήσει και να βρίσκει νοήματα στη ζωή του.

Στις σύντομες αυτές επισημάνσεις δεν πρέπει να παραλείψουμε την προσπάθεια υποστήριξης της θεωρίας, στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, με παραδείγματα, από τα οποία της Πράγας και της Ρώμης είναι ιδιαίτερα διεισδυτικά.

Κλείνοντας θέλω να επισημάνω τη δυσκολία που είχε αυτό το βιβλίο-λεύκωμα στο οποίο οι εικόνες παίζουν έναν ιδιαίτερα ενεργό ρόλο και επομένως η σχέση κειμένου-εικόνας έπρεπε, όσο το δυνατόν, να συμβαδίζει. Ελπίζω ότι το επιτύχαμε.

Αναστασία Πεχλιβανίδου-Λιακατά,
Ιανουάριος 2009

Η λογική είναι αναμφίβολα ακλόνητη κι όμως δεν αντέχει έναν άνθρωπο που θέλει να ζήσει.

Φραντς Κάφκα: *Η Δίκη*

Το παρόν βιβλίο αποτελεί συνέχεια των θεωρητικών μου εργασιών *Intentions in Architecture* (1963) και *Existence, Space and Architecture* (1971). Σχετίζεται επίσης με την ιστορική μελέτη μου *Meaning in Western Architecture* (1975). Κοινό στοιχείο αυτών των κειμένων ήταν η άποψη ότι η αρχιτεκτονική αντιπροσωπεύει ένα μέσο που προσφέρει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να αποκτήσει ένα «υπαρξιακό έρεισμα». Επομένως, πρωταρχικός μου στόχος ήταν να διερευνήσω τις *ψυχικές* συνέπειες της αρχιτεκτονικής και όχι τόσο την πρακτική πλευρά της, μολονότι δέχομαι πως αναμφίβολα και οι δύο πλευρές είναι αλληλένδετες. Στο *Intentions*, μάλιστα, η πρακτική, «λειτουργική», διάσταση εξετάστηκε ως μέρος ενός συνολικού συστήματος. Ταυτόχρονα, ωστόσο, το βιβλίο τόνιζε ότι «το περιβάλλον επηρεάζει τους ανθρώπους, και αυτό σημαίνει ότι ο σκοπός της αρχιτεκτονικής υπερβαίνει το στενό πλαίσιο του ορισμού που δόθηκε από τον πρώιμο φονξιοναλισμό». Γι' αυτό συμπεριέλαβα μια διεξοδική συζήτηση της *αντίληψης* και του *συμβολισμού*, και υπογράμμιζα ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να αποκτήσει «υπαρξιακό έρεισμα» μέσω της επιστημονικής ερμηνείας και μόνο. Χρειάζεται *σύμβολα*, δηλαδή έργα τέχνης που αντιπροσωπεύουν «καταστάσεις ζωής». Η θεώρηση του έργου τέχνης ως μια «συγκεκριμενοποίηση» καταστάσεων ζωής διατηρείται και στο παρόν βιβλίο. Μία από τις θεμελιώδεις ανάγκες του ανθρώπου είναι να νιώθει ότι οι καταστάσεις ζωής που βιώνει έχουν νόημα, και σκοπός της τέχνης είναι ακριβώς να νοηματοδοτεί, να «διαφυλάσσει» και να μεταδίδει νοήματα. Η έννοια του «νοήματος» ήταν ήδη παρούσα και στο *Intentions in Architecture*. Σε γενικές γραμμές, εκείνο το πρώτο βιβλίο στόχευε σε μια ερμηνεία της αρχιτε-

κτονικής με *συγκεκριμένους*⁽¹⁾, πραγματικά «αρχιτεκτονικούς» όρους, ένα σκοπό που συνεχίζω να θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικό. Σήμερα προκαλείται τεράστια σύγχυση από όλους εκείνους που υποτίθεται πως μιλούν περί αρχιτεκτονικής, αλλά αναφέρονται σε κάθε είδους ζητήματα εκτός από την ίδια την αρχιτεκτονική! Τα όσα γράφω, λοιπόν, πηγάζουν από μια *πίστη* στην αρχιτεκτονική. Δεν δέχομαι ότι η αρχιτεκτονική, μνημειακή ή μη, είναι *πολυτέλεια* ή ίσως κάτι που γίνεται «προς εντυπωσιασμό του πλήθους» (Raporport). Δεν υπάρχουν διαφορετικά «είδη» αρχιτεκτονικής, αλλά μονάχα διαφορετικές συνθήκες που απαιτούν διαφορετικές λύσεις, ώστε να ικανοποιηθούν οι φυσικές και ψυχικές ανάγκες των ανθρώπων.

Συνεπώς, η γενική μου κατεύθυνση, τόσο ως προς το στόχο όσο και ως προς τη μέθοδο, παρέμενε η ίδια σε όλα τα κείμενα που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Όμως, με την πάροδο του χρόνου, άρχισε να διαμορφώνεται μια διαφορετική προσέγγιση. Στο *Intentions* η τέχνη και η αρχιτεκτονική αναλύονταν «επιστημονικά», δηλαδή, με τις μεθόδους που προέρχονται από τις φυσικές επιστήμες. Δεν νομίζω ότι αυτή η προσέγγιση είναι εσφαλμένη, αλλά σήμερα βρίσκω άλλες μεθόδους πιο διαφωτιστικές. Όταν αντιμετωπίζουμε την αρχιτεκτονική «αναλυτικά», χάνουμε τον συγκεκριμένο περιβαλλοντικό χαρακτήρα, δηλαδή ακριβώς εκείνο το στοιχείο που προσφέρει στον άνθρωπο τη δυνατότητα ταύτισης, και το μόνο που μπορεί να του παράσχει μια αίσθηση υπαρξιακού ερείσματος. Για να αποφευχθεί αυτό το σφάλμα, εισήγαγα, στο βιβλίο *Existence, Space and Architecture*, την έννοια του «υπαρξιακού χώρου». Ο «υπαρξιακός χώρος» δεν είναι ένας λογικο-μαθηματικός όρος, αλλά περιλαμβάνει τις βασικές σχέσεις μεταξύ

του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του. Το παρόν βιβλίο συνεχίζει την αναζήτηση μιας συγκεκριμένης, και όχι αφηρημένης, αντίληψης του περιβάλλοντος. Η έννοια του υπαρξιακού χώρου εδώ διαιρείται σε δύο συμπληρωματικούς όρους, εκείνους του «χώρου» και του «χαρακτήρα», σε αντιστοίχιση προς τις βασικές ψυχικές λειτουργίες του «προσανατολισμού» και της «ταύτισης». Ο χώρος και ο χαρακτήρας δεν αντιμετωπίζονται με καθαρά φιλοσοφικό τρόπο (όπως έχει γίνει από τον Ο.Φ. Μπόλννοβ [O.F. Bollnow]), αλλά συσχετίζονται άμεσα με την αρχιτεκτονική, βάσει του ορισμού της ως «συγκεκριμενοποίηση του υπαρξιακού χώρου»⁽²⁾. Η «συγκεκριμενοποίηση» αναλύεται παραπέρα μέσω των εννοιών του «συλλέγειν» και του «πράγματος». Η λέξη *πράγμα* στα αγγλικά⁽³⁾ σήμαινε αρχικά συνάθροιση, ή συνέλευση για συζήτηση⁽⁴⁾, και το νόημα οποιουδήποτε *πράγματος* συνίσταται σε εκείνα που συναθροίζει, που συλλέγει. Έτσι ο Χάιντεγκερ είπε: «το πράγμα συλλέγει κόσμο»⁽⁵⁾. Η φιλοσοφία του Χάιντεγκερ λειτούργησε ως καταλύτης για τη συγγραφή αυτού του βιβλίου και διαμόρφωσε την όλη προσέγγισή του. Η επιθυμία για μια κατανόηση της αρχιτεκτονικής ως συγκεκριμένου, αισθητού, φαινομένου, η οποία είχε διατυπωθεί ήδη στο *Intentions in Architecture*, μπόρεσε να εκπληρωθεί στο παρόν βιβλίο, χάρη στα δοκίμια του Χάιντεγκερ για τη γλώσσα και την αισθητική, που συνέλεξε και μετέφρασε με θαυμαστό τρόπο ο Α. Χόφστατερ (A. Hofstadter, *Poetry, Language, Thought*, New York 1971). Πρώτ' απ' όλα χρωστώ στον Χάιντεγκερ την έννοια της «κατοίκησης». Το «υπαρξιακό έρεισμα» και η «κατοίκηση» είναι συνώνυμα, και η «κατοίκηση» είναι, από υπαρξιακή άποψη, ο σκοπός της αρχιτεκτονικής. Ο άνθρωπος κατοικεί όταν μπο-

ρεί να προσανατολιστεί μέσα σ' ένα περιβάλλον και να ταυτιστεί με αυτό, ή, με απλά λόγια, όταν νιώθει ότι το περιβάλλον που βιώνει έχει νόημα. Κατοίκηση, συνεπώς, σημαίνει κάτι περισσότερο από «στέγαση». Σημαίνει ότι οι χώροι όπου εκτυλίσσεται η ζωή είναι *τόποι* με την πλήρη σημασία του όρου. Τόπος είναι ένας χώρος που έχει έναν ξεχωριστό χαρακτήρα. Από τα αρχαία χρόνια το *genius loci* ή το «πνεύμα του τόπου», αναγνωρίζεται ως η συγκεκριμένη πραγματικότητα που ο άνθρωπος αντιμετωπίζει και στην οποία πρέπει να προσαρμοστεί στην καθημερινή ζωή του. Η αρχιτεκτονική είναι η φανέρωση του *genius loci*, και το έργο του αρχιτέκτονα είναι να δημιουργήσει τόπους με νόημα, μέσω των οποίων βοηθά τον άνθρωπο να κατοικήσει.

Γνωρίζω καλά τις ελλείψεις του ανά χείρας βιβλίου. Πολλά ζητήματα δεν ήταν δυνατό να εξετασθούν παρά μόνο σε αδρές γραμμές και οπωσδήποτε απαιτούν περαιτέρω επεξεργασία. Όμως, το βιβλίο αποτελεί ένα πρώτο βήμα προς μια «φαινομενολογία της αρχιτεκτονικής», δηλαδή μια θεωρία που αντιλαμβάνεται την αρχιτεκτονική με συγκεκριμένους, υπαρξιακούς όρους.

Η κατανόηση της υπαρξιακής διάστασης είναι, ουσιαστικά, ο κύριος στόχος του παρόντος βιβλίου. Έπειτα από δεκαετίες αφηρημένης, «επιστημονικής» θεωρίας, είναι επιτακτική ανάγκη να επιστρέψουμε σε μια ποιοτική, φαινομενολογική αντίληψη της αρχιτεκτονικής. Η προσπάθεια επίλυσης πρακτικών προβλημάτων είναι μάλλον ανώφελη όσο απουσιάζει μια τέτοια αντίληψη. Το βιβλίο, συνεπώς, δεν πραγματεύεται οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα. Η υπαρξιακή διάσταση δεν καθορίζεται από τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, μολονότι αυτές μπορεί να διευκολύνουν ή να δυσχεραίνουν την (αυτο-)

πραγμάτωση ορισμένων υπαρξιακών καταστάσεων. Οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες είναι σαν το κάδρο του ζωγραφικού πίνακα. Παρέχουν έναν ορισμένο «χώρο» όπου η ζωή μπορεί ακριβώς να λάβει χώρα, αλλά δεν καθορίζουν τα υπαρξιακά νοήματα. Τα υπαρξιακά νοήματα έχουν βαθύτερες ρίζες. Καθορίζονται από τις δομές της ύπαρξής μας μέσα στον συγκεκριμένο τούτο κόσμο, από τις δομές του *είναι εντός του κόσμου*, που ανέλυσε ο Χάιντεγκερ στο κλασικό του έργο *Είναι και Χρόνος* (*Sein und Zeit*, 1926). Στο δοκίμιό του *Κτίζειν Κατοικείν Σκέπτεσθαι* (*Bauen Wohnen Denken* 1951), ο Χάιντεγκερ συνέδεσε τις βασικές υπαρξιακές δομές με τις λειτουργίες του κτίζειν και του κατοικείν, ενώ στο *Το Πρόγμα* (1950) έδωσε τη θεμελιώδη σημασία της έννοιας του «συλλέγειν». Οι αρχιτέκτονες, γενικά, αγνόησαν την υπαρξιακή διάσταση, μολονότι ορισμένοι εξ αυτών αναγνώρισαν αυθόρμητα τη σημασία της. Έτσι ο Λε Κορμπυζιέ (Le Corbusier) έγραφε: «Ο σκοπός της αρχιτεκτονικής είναι να μας συγκινεί. Η αρχιτεκτονική συγκίνηση υπάρχει όταν το έργο ηχεί μέσα μας εναρμονισμένο με το σύμπαν, τους νόμους του οποίου υπακούμε, αποδεχόμαστε και σεβόμαστε» (*Vers une architecture*, 1923). Ωστόσο, μόνο με τον Λούις Καν (Louis Kahn), η υπαρξιακή διάσταση ανέκτησε την αληθινή σημασία της, και με το ερώτημά του: «Τι θέλει να είναι το κτήριο;» το πρόβλημα τέθηκε στην ουσιώδη μορφή του.

Η υπαρξιακή διάσταση («αλήθεια») εκδηλώνεται μέσα στην ιστορία, αλλά το νόημά της υπερβαίνει τις όποιες ιστορικές συνθήκες. Η ιστορία, από την άλλη πλευρά, αποκτά νόημα μόνο εφόσον πραγματώνει νέες συγκεκριμενοποιήσεις της υπαρξιακής διάστασης. Σε γενικές γραμμές, η συγκεκριμενοποίηση της υπαρξιακής διά-

στασης εξαρτάται από το *πώς* φτιάχνονται τα πράγματα, δηλαδή εξαρτάται από τη μορφή και την τεχνολογία («εμπνευσμένη τεχνολογία», λέει ο Λούις Καν). Αυτό περιλαμβάνει βέβαια και το *πώς* δομείται το φυσικό περιβάλλον. Στο παρόν βιβλίο έχουμε, συνεπώς, επιλέξει να προσεγγίσουμε την υπαρξιακή διάσταση από την άποψη του τόπου. Ο τόπος αντιπροσωπεύει το μερίδιο της αρχιτεκτονικής στην αλήθεια. Ο τόπος είναι η συγκεκριμένη εκδήλωση της κατοίκησης του ανθρώπου, και η ταυτότητά του εξαρτάται κατά κύριο λόγο από την αίσθηση ότι ανήκει σε κάποιον τόπο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους συναδέλφους μου και τους σπουδαστές που μου πρόσφεραν έμπνευση και βοήθεια. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τη σύζυγό μου Άννα Μαρία de Domínicis για τα σχόλιά της και την ακαταπόνητη στήριξη που μου παρείχε.

Λόγω της σύνθετης φύσης αυτού του βιβλίου, δεν περιέλαβα βιβλιογραφικούς καταλόγους. Όλες οι παραπομπές βρίσκονται στις υποσημειώσεις.

Όσλο, Ιούνιος 1976

1. Το Φαινόμενο του Τόπου

Ο καθημερινός κόσμος της ζωής μας αποτελείται από συγκεκριμένα «φαινόμενα». Αποτελείται από ανθρώπους, ζώα, άνθη, δέντρα και δάση, πέτρα, χώμα, ξύλο και νερό, από πόλεις, δρόμους και σπίτια, πόρτες, παράθυρα και έπιπλα. Αποτελείται επίσης από ήλιο, σελήνη και άστρα, από μεταβαλλόμενα σύννεφα, από νύχτα και μέρα κι εναλλασσόμενες εποχές. Αλλά περιλαμβάνει και πιο άυλα φαινόμενα, όπως τα συναισθήματα. Αυτό είναι που μας «δίδεται», αυτό είναι το «περιεχόμενο» της ύπαρξής μας. Γι' αυτό και ο Ρίλκε (Rilke) ρωτά: «Βρισκόμαστε άραγε *εδώ* για να λέμε: σπίτι, γέφυρα, κρήνη, αυλόπορτα, κανάτι, δέντρο, παράθυρο – ή το πολύ: κολώνα, πύργος;...»¹. Όλα τα άλλα, όπως τα άτομα και τα μόρια, οι αριθμοί και κάθε είδους υπολογιστικά στοιχεία, είναι αφαιρέσεις ή εργαλεία που κατασκευάστηκαν για να εξυπηρετήσουν άλλους σκοπούς, διαφορετικούς από εκείνους της καθημερινής ζωής. Σήμερα συνηθίζουμε να δίνουμε περισσότερη σημασία σ' αυτά τα εργαλεία παρά στον κόσμο της ζωής μας.

Τα συγκεκριμένα πράγματα που συναποτελούν τον δοσμένο κόσμο μας αλληλοσυνδέονται με σύνθετους και ίσως αντιφατικούς τρόπους. Ορισμένα φαινόμενα, για παράδειγμα, μπορεί να περιλαμβάνουν άλλα. Το δάσος αποτελείται από δέντρα, η πόλη συγκροτείται από σπίτια. Το «τοπίο» είναι ένα τέτοιο περιεκτικό φαινόμενο. Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ορισμένα φαινόμενα διαμορφώνουν ένα «περιβάλλον» για άλλα.

Ένας συγκεκριμένος όρος που δηλώνει το περιβάλλον είναι η λέξη *τόπος*. Στην καθημερινή μας γλώσσα συνηθίζουμε να λέμε ότι πράξεις και συμβάντα *λαμβάνουν χώρα*, (που σημαίνει «καταλαμβάνουν τό-

πο»⁽⁶⁾). Μάλιστα είναι αδιανόητο να φανταστούμε οποιοδήποτε συμβάν χωρίς αναφορά σε κάποια τοποθεσία. Ο τόπος είναι προφανώς ένα αδιάσπαστο τμήμα της ύπαρξης.

Τι εννοούμε, λοιπόν, με τη λέξη «τόπος»; Οποιοδήποτε εννοούμε κάτι περισσότερο από μια αφηρημένη τοποθεσία. Εννοούμε ένα σύνολο που απαρτίζεται από συγκεκριμένα πράγματα με υλική υπόσταση, σχήμα, υφή και χρώμα. Μαζί, όλα αυτά τα πράγματα καθορίζουν τον «περιβαλλοντικό χαρακτήρα», που είναι η ουσία ενός τόπου. Γενικά, ένας τόπος παρουσιάζεται ως ένα σύνολο που αναδίδει ένα χαρακτήρα ή «ατμόσφαιρα». Ο τόπος είναι, συνεπώς, ένα ποιοτικό, «ολικό» φαινόμενο, που δεν μπορούμε να το περιορίσουμε σε καμία από τις επιμέρους ιδιότητές του, όπως για παράδειγμα τις χωρικές σχέσεις που ενυπάρχουν σ' αυτόν, χωρίς να μας διαφύγει η συγκεκριμένη φύση του.

Η καθημερινή εμπειρία, επιπλέον, μας λέει ότι διαφορετικές πράξεις χρειάζονται διαφορετικά περιβάλλοντα για να λάβουν χώρα με τρόπο ικανοποιητικό, (δηλαδή να «πιάσουν τόπο»). Κατά συνέπεια, οι πόλεις και τα σπίτια αποτελούνται από ένα πλήθος ιδιαίτερων χώρων. Αυτό το γεγονός, βέβαια, λαμβάνεται υπόψη από την τρέχουσα θεωρία αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, αλλά μέχρι τώρα το πρόβλημα αντιμετωπίζεται με έναν υπερβολικά αφηρημένο τρόπο. Το «λαμβάνει χώρα» συνήθως ερμηνεύεται με ποσοτική, «λειτουργική» έννοια, η οποία οδηγεί μόνο σε υπολογισμούς κατανομής των χώρων και διαστασιολόγησης. Μα, θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς, δεν είναι οι «λειτουργίες» πανανθρώπινες και παντού οι ίδιες; Σίγουρα όχι. Οι «ιδιες» λειτουργίες, ακόμη και οι πιο βασικές όπως ο ύπνος ή το φαγητό, λαμβάνουν

χώρα με διαφορετικούς τρόπους και απαιτούν τόπους με διαφορετικές ιδιότητες, ανάλογα με τις διαφορετικές παραδόσεις και τις διαφορετικές περιβαλλοντικές συνθήκες. Η λειτουργική προσέγγιση, συνεπώς, αγνόησε τον τόπο ως συγκεκριμένο «εδώ» με την ιδιαίτερη ταυτότητά του.

Ως ποιοτικά σύνολα με σύνθετη φύση, οι τόποι δεν μπορούν να περιγραφούν με αναλυτικές, «επιστημονικές» έννοιες. Η βασική αρχή της επιστήμης είναι ότι προβαίνει σε μια «αφαίρεση» από το δεδομένο για να οδηγηθεί στην ουδέτερη, «αντικειμενική» γνώση.

Εκείνο που χάνεται, όμως, είναι ο καθημερινός κόσμος της ζωής, που θα όφειλε να αποτελεί την κύρια έγνοια των ανθρώπων γενικά, και των αρχιτεκτόνων και των πολεοδόμων ειδικότερα². Ευτυχώς, μια διέξοδος από το αδιέξοδο αυτό υπάρχει, και αναφέρομαι στη μέθοδο που είναι γνωστή ως *φαινομενολογία*.

Η φαινομενολογία θεμελιώνεται στην πρόταση για μια «επιστροφή στα πράγματα», σε αντίθεση προς τις αφαιρέσεις και τις νοητικές κατασκευές. Όμως, μέχρι τώρα οι φαινομενολόγοι φιλόσοφοι ασχολήθηκαν κυρίως με την οντολογία, την ψυχολογία, την ηθική και, ως ένα βαθμό, με την αισθητική, αφιερώνοντας σχετικά λίγη προσοχή στη φαινομενολογία του καθημερινού περιβάλλοντος. Υπάρχουν βέβαια ορισμένα πρωτοποριακά έργα, αλλά και αυτά περιέχουν ελάχιστες άμεσες αναφορές στην αρχιτεκτονική³. Γι' αυτό θα λέγαμε ότι η αναζήτηση μιας φαινομενολογίας της αρχιτεκτονικής αποτελεί επιτακτική ανάγκη.

Ορισμένοι φιλόσοφοι που προσέγγισαν τα ζητήματα του κόσμου της ζωής, χρησιμοποίησαν τη γλώσσα και τη λογοτεχνία ως πηγή «πληροφοριών». Η ποίηση, όντως, μπορεί να συγκεκριμενοποιεί εκείνες τις

ολότητες που διαφεύγουν από την επιστήμη, και έτσι ίσως μας δείχνει με ποιον τρόπο μπορούμε να προχωρήσουμε για να αποκτήσουμε την απαιτούμενη κατανόηση των πραγμάτων. Ένα από τα ποιήματα, στα οποία παραπέμπει ο Χάιντεγκερ για να εξηγήσει τη φύση της γλώσσας, είναι το έργο *Ένα χειμωνιάτικο βράδυ* του Γκέοργκ Τρακλ (Georg Trakl)⁴. Τα λόγια του Τρακλ εξυπηρετούν θαυμάσια και τον δικό μας σκοπό, καθώς παρουσιάζουν μια ολική κατάσταση ζωής, όπου το στοιχείο του τόπου γίνεται έντονα αισθητό.

ΕΝΑ ΧΕΙΜΩΝΙΑΤΙΚΟ ΒΡΑΔΥ

Όταν στο παράθυρο πέφτει το χιόνι
Αργά η καμπάνα του εσπερινού χτυπά,
Για πολλούς το τραπέζι στρωμένο
Κι είναι το σπίτι γεμάτο αγαθά

Κάποιοι στην περιπλάνησή τους
Φτάνουν στην πόρτα από δρόμους σκοτεινούς.

Χρυσό ανθίζει το Δέντρο της Χάρης
Από της γης τους δροσερούς χυμούς

Διαβάτης απαλά μπαίνει στο σπίτι
Στο κατώφλι θλίψη πετρώνει το σκαλί
Εκεί, λάμποντας σε φέγγος καθαίο,
Στο τραπέζι επάνω, ψωμί και κρασί⁵.

Δεν θα επαναλάβουμε εδώ τη βαθιά ανάλυση του ποιήματος από τον Χάιντεγκερ, αλλά απλώς θα επισημάνουμε ορισμένα στοιχεία που είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά για το θέμα μας. Γενικά, ο Τρακλ χρησιμοποιεί συγκεκριμένες εικόνες που όλοι μας γνωρίζουμε από τον καθημερινό μας κόσμο. Μιλά για «χιόνι», «παράθυρο», «σπίτι», «τραπέζι», «πόρτα», «κατώφλι», «ψωμί και κρασί», «σκοτάδι» και «φως», και περιγράφει τον άνθρωπο ως «περιπλανώμενο»,

«διαβάτη». Αυτές οι εικόνες βέβαια υπονοούν πιο γενικές δομές. Πρώτ' απ' όλα το ποίημα διακρίνει ανάμεσα σε ένα *εξωτερικό* κι ένα *εσωτερικό*. Το εξωτερικό παρουσιάζεται στους δύο πρώτους στίχους της πρώτης στροφής, και περιλαμβάνει τόσο *φυσικά* όσο και *ανθρωπογενή* στοιχεία. Ο φυσικός τόπος είναι παρών στο χιόνι που πέφτει, και δηλώνει το χειμώνα, καθώς και στο βράδυ. Ο ίδιος ο τίτλος του ποιήματος «τοποθετεί» τα πάντα σ' αυτό το φυσικό πλαίσιο. Ένα χειμωνιάτικο βράδυ, ωστόσο, είναι κάτι περισσότερο από ένα σημείο στο ημερολόγιο. Ως μια συγκεκριμένη παρουσία, γίνεται αισθητή σαν ένα σύνολο από συγκεκριμένες ιδιότητες, ή γενικά σαν μια *Stimmung* [ατμόσφαιρα] ή ένας «χαρακτήρας», που παρέχει το φόντο για πράξεις και συμβάντα. Στο ποίημα ο χαρακτήρας αυτός δίνεται από το χιόνι που πέφτει στο παράθυρο, ψυχρό, απαλό και αθόρυβο, καλύπτοντας το περίγραμμα εκείνων των αντικειμένων που ακόμη διακρίνονται μέσα στο επερχόμενο σκοτάδι. Η λέξη «πέφτει», επίσης, δημιουργεί την αίσθηση του *χώρου*, ή μάλλον: μια νύξη της παρουσίας γης και ουρανού. Με ένα ελάχιστο αριθμό λέξεων ο Τρακλ δίνει ζωή σ' ένα ολόκληρο φυσικό περιβάλλον. Αλλά το εξωτερικό έχει και ανθρωπογενή στοιχεία. Πρόκειται για την καμπάνα του εσπερινού, που ακούγεται παντού, και μετατρέπει το «διωτικό» εσωτερικό σε μέρος ενός περιεκτικού «δημόσιου» συνόλου. Η καμπάνα του εσπερινού, ωστόσο, δεν είναι μόνο ένα πρακτικό ανθρωπογενές κατασκευάσμα. Είναι ένα σύμβολο, που μας υπενθυμίζει τις κοινές αξίες που βρίσκονται στη βάση αυτού του συνόλου. Όπως το θέτει ο Χάιντεγκερ: «Η καμπάνα του εσπερινού καθώς σημαίνει, φέρνει τους ανθρώπους, ως θνητούς, ενώπιον του Θεού»⁶.

Το *εσωτερικό* παρουσιάζεται στους επό-

μενους δύο στίχους. Περιγράφεται σαν ένα σπίτι, που παρέχει προστασία και ασφάλεια, καθώς είναι ένας κλειστός χώρος με όλα τα απαραίτητα αγαθά. Έχει ωστόσο ένα παράθυρο, ένα άνοιγμα που μας κάνει να νιώθουμε το εσωτερικό ως συμπλήρωμα του εξωτερικού. Στην τελική εστίαση στο εσωτερικό του σπιτιού, έχουμε το τραπέζι, που είναι «στρωμένο για πολλούς». Στο τραπέζι οι άνθρωποι σμίγουν, είναι το *κέντρο* που περισσότερο από οτιδήποτε άλλο συγκροτεί το εσωτερικό. Ο χαρακτήρας του εσωτερικού μόλις που περιγράφεται, αλλά είναι σαφέστατα παρών. Το εσωτερικό είναι φωτεινό και ζεστό, σε αντίθεση με το ψυχρό σκοτάδι έξω, και η σιωπή του γεμάτη από προμηνύματα ήχων. Γενικά, το εσωτερικό είναι ένας κατανοητός κόσμος πραγμάτων, όπου η ζωή «πολλών» μπορεί να λάβει χώρα.

Στις επόμενες δύο στροφές η οπτική γίνεται βαθύτερη. Εδώ, αναδεικνύεται το *νόημα* των τόπων και των πραγμάτων, και ο άνθρωπος παρουσιάζεται ως περιπλανώμενος, ταξιδιώτης σε «σκοτεινούς δρόμους». Αντί να είναι τοποθετημένος με ασφάλεια μέσα στο σπίτι που έφτιαξε για τον εαυτό του, έρχεται απέξω, από το «μονοπάτι της ζωής», που αντιπροσωπεύει επίσης την προσπάθεια του ανθρώπου να «προσανατολιστεί» μέσα στο δεδομένο άγνωστο περιβάλλον.

Αλλά η φύση έχει και μια άλλη πλευρά: προσφέρει τη χάρη της βλάστησης και της ανθοφορίας. Στην εικόνα του «χρυσού» δέντρου, η γη και ο ουρανός ενώνονται και γίνονται *κόσμος*. Μέσα από την ανθρώπινη εργασία αυτός ο κόσμος έρχεται μέσα στο σπίτι, σαν ψωμί και κρασί, κάνοντας το εσωτερικό να «φωτιστεί», δηλαδή να αποκτήσει νόημα.

Χωρίς τους «ιερούς» καρπούς της γης και

2. Εξωτερικό-εσωτερικό, πάνω στη γη κάτω από τον ουρανό.

3. Εξωτερικό-εσωτερικό Giglio Castello.

4. *Stimmung* [Ατμόσφαιρα]. Νορδικό δάσος κοντά στο Όσλο.

του ουρανού, το εσωτερικό θα παρέμενε «αδειανό». Το σπίτι και το τραπέζι *δέχονται και συλλέγουν*, και φέρνουν τον κόσμο «κοντά». *Το να κατοικείς σ' ένα σπίτι σημαίνει, λοιπόν, να ενοικείς στον κόσμο*. Αλλά αυτή η κατοίκηση δεν είναι εύκολη. Για να φτάσεις εκεί πρέπει να περάσεις από σκοτεινά μονοπάτια, και να διαβείς ένα κατώφλι που χωρίζει το εξωτερικό από το εσωτερικό. Αντιπροσωπεύοντας το «ρήγμα» ανάμεσα στο «άλλο» και το πρόδηλο νόημα, το κατώφλι ενσωματώνει τον πόνο και «πετρώνει». Στο κατώφλι, λοιπόν, το *πρόβλημα της κατοίκησης* έρχεται στο προσκήνιο⁷.

Το ποίημα του Τρακλ φωτίζει ορισμένα ουσιώδη φαινόμενα του κόσμου της ζωής μας και ιδιαίτερα τις βασικές ιδιότητες του τόπου. Κατά πρώτο λόγο μάς λέει ότι κάθε κατάσταση είναι τόσο τοπική όσο και γενική. Το χειμωνιάτικο βράδυ που περιγράφεται είναι προφανώς ένα τοπικό, βορειοευρωπαϊκό φαινόμενο, αλλά οι υποδηλούμενες έννοιες του εσωτερικού και του εξωτερικού είναι γενικές, όπως είναι και τα νοήματα που συνδέονται με αυτή τη διάκριση. Το ποίημα, ως εκ τούτου, συγκεκριμενοποιεί βασικές ιδιότητες της ύπαρξης. «Συγκεκριμενοποιεί» σημαίνει εδώ ότι καθιστά το γενικό «ορατό» ως μια συγκεκριμένη, τοπική κατάσταση. Κάνοντάς το αυτό, το ποίημα κινείται προς την αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη της επιστήμης. Ενώ η επιστήμη ξεκινά από το «δεδομένο», η ποίηση μας πηγαίνει πίσω στα συγκεκριμένα πράγματα, αποκαλύπτοντας τα νοήματα που ενυπάρχουν στον κόσμο της ζωής⁸.

Επιπλέον, στο ποίημα του Τρακλ έχουμε μια διάκριση ανάμεσα στο φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον, κι αυτό μας δείχνει ένα σημείο εκκίνησης για μια «περιβαλλοντική φαινομενολογία».

